Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

IMOM TERMIZIY ILMIY-MA'NAVIY MEROSINING PSIXOLOGIK JIHATLARI VA SHAXS KAMOLOTIDAGI AHAMIYATI

Qodirova Aziza Bekmurod qizi
Termiz davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti, DSc.,
https://doi.org/10.5281/zenodo.24014505

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk muhaddis Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziy ilmiy-ma'naviy merosining psixologik jihatlari, uning inson ruhiyati, axloqiy qarashlari, hissiy barqarorligi va shaxslararo munosabatlarni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Alloma asarlarida aks etgan mehr-oqibat, sabr-toqat, kamtarlik, rostgo'ylik, o'zini nazorat qilish, ota-onaga hurmat va insonparvarlik kabi tushunchalarning psixologik mazmuni ochib beriladi. Shuningdek, hadislar orqali insonda ijobiy xulq-atvor, irodaviy sifatlar, empatiya, ijtimoiy mas'uliyat va ma'naviy barqarorlikni rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Imom Termiziy merosining zamonaviy psixologik tarbiya va yoshlar ma'naviy kamolotidagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, psixologiya, shaxs kamoloti, ma'naviy tarbiya, hissiy barqarorlik, axloqiy fazilatlar, empatiya, iroda, o'zini boshqarish, ijtimoiy munosabatlar.

KIRISH

Inson shaxsining shakllanishi murakkab psixologik, ijtimoiy va ma'naviy jarayonlardan tashkil topadi. Ushbu jarayonda oilaviy tarbiya, ijtimoiy muhit, ta'lim, madaniy qadriyatlar hamda ma'naviy manbalarning ta'siri katta ahamiyatga ega. Insonning xulq-atvori, hissiy kechinmalari, dunyoqarashi va boshqa kishilar bilan munosabatlari uning qanday tarbiyaviy muhitda voyaga yetganligi bilan chambarchas bog'liq.

Sharq mutafakkirlari merosida inson ruhiyati, axloqiy kamoloti va ijtimoiy munosabatlariga oid qarashlar alohida o'rin egallaydi. Ana shunday buyuk allomalardan biri Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziy hisoblanadi. U hadis ilmining rivojiga ulkan hissa qo'shish bilan birga, insonning ma'naviy dunyosi va axloqiy fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladigan boy ilmiy meros qoldirgan.

Imom Termiziyning «Al-Jome' as-sahih» va «Ash-Shamoil an-Nabaviyya» asarlarida insonning kundalik hayoti, odobi, muomalasi, hissiy holati va ijtimoiy munosabatlariga oid ko'plab rivoyatlar jamlangan. Ushbu manbalarda bayon etilgan g'oyalarni zamonaviy psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish shaxsning ruhiy rivojlanishi va xulq-atvorini tushunishda muhim nazariy imkoniyatlar yaratadi.

Psixologik jihatdan qaralganda, Imom Termiziy merosida insonning o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, salbiy hissiyotlarni jilovlashi, boshqalarning holatini tushunishi va jamiyat bilan sog'lom munosabat o'rnatishi kabi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bular bugungi psixologiyada hissiy intellekt, o'zini o'zi boshqarish, empatiya, ijtimoiy moslashuv va axloqiy rivojlanish kabi tushunchalar bilan mazmunan bog'liqdir.

Imom Termiziy ilmiy-ma'naviy merosidagi psixologik qarashlarni tahlil qilish, ulardagi tarbiyaviy g'oyalarning shaxs ruhiyati va xulq-atvoriga ta'sirini ochib berish hamda mazkur merosdan zamonaviy psixologik-pedagogik jarayonlarda foydalanish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tarixiy tahlil metodi orqali Imom Termiziyning hayoti, ilmiy faoliyati va asarlarining yaratilish sharoitlari o‘rganildi. Bu usul alloma merosining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy va ijtimoiy omillarni anglash imkonini beradi.

Mazmuniy tahlil metodi yordamida «Al-Jome’ as-sahih» va «Ash-Shamoil an-Nabaviyya» asarlarida uchraydigan axloqiy-tarbiyaviy mavzular psixologik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqildi. Xususan, sabr, mehr-oqibat, kamtarlik, rostgo‘ylik, kechirimlilik, o‘zini nazorat qilish va insonlar bilan muomala qilishga oid g‘oyalar tahlil qilindi.

Qiyosiy-tahliliy metod asosida alloma merosida aks etgan tarbiyaviy qarashlar zamonaviy psixologiyaning ayrim nazariy tushunchalari bilan qiyoslandi. Jumladan, hissiy intellekt, empatiya, irodaviy boshqaruv, ijtimoiy kompetensiya va shaxsning axloqiy rivojlanishi tushunchalariga e’tibor qaratildi.

Ilmiy umumlashtirish metodi orqali olingan nazariy xulosalar tizimlashtirilib, Imom Termiziy merosining bugungi ta’lim-tarbiya jarayonidagi psixologik ahamiyati yuzasidan umumiy fikrlar shakllantirildi.

Ta’kidlash lozimki, mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda psixologik tajriba yoki respondentlar ishtirokidagi empirik tadqiqot natijalari keltirilmagan. Shu sababli bayon etilgan xulosalar manbalar va nazariy tahlilga asoslanadi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida Imom Termiziy merosida inson shaxsining psixologik rivojlanishi bilan bog‘liq bir nechta muhim yo‘nalishlar ajratib ko‘rsatildi.

Hissiy barqarorlik va o‘zini o‘zi boshqarishning psixologik ahamiyati

Inson ruhiy salomatligining muhim tarkibiy qismlaridan biri hissiy barqarorlikdir. Hissiy barqarorlik insonning turli hayotiy vaziyatlarda o‘z kechinmalarini anglash, ularni boshqarish va vaziyatga mos munosabat bildirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Imom Termiziy asarlarida keltirilgan axloqiy mazmundagi rivoyatlarda sabr-toqat, muloyimlik, g‘azabni jilovlash va kechirimlilik kabi fazilatlar muhim o‘rin tutadi. Bu fazilatlarni psixologik jihatdan tahlil qilganda, ular insonning emotsional boshqaruv qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi anglashiladi.

Masalan, insonning g‘azablangan paytda shoshilinch qaror qabul qilmasligi, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi va muammoni tinch yo‘l bilan hal etishga intilishi o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarining shakllanganligini ko‘rsatadi.

Sabr-toqat ham psixologik jihatdan muhim irodaviy sifat hisoblanadi. U insonning qiyinchiliklarga bardosh berishi, maqsad sari izchil harakat qilishi va muvaffaqiyatsizliklar ta’sirida ruhiy muvozanatini yo‘qotmasligiga yordam beradi.

Demak, Imom Termiziy merosidagi sabr, vazminlik va muloyimlik g‘oyalari zamonaviy psixologiyada hissiy o‘zini boshqarish bilan mazmunan uyg‘unlashadi.

Empatiya va insonlararo munosabatlarning shakllanishi

Empatiya — boshqa insonning hissiy holatini tushunish, uning kechinmalarini anglash va unga nisbatan hamdardlik bildirish qobiliyatidir. Ushbu sifat sog‘lom shaxslararo munosabatlarning shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

Imom Termiziy merosida mehr-oqibat, insonlarga yaxshilik qilish, muhtojlarga yordam berish va boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kabi g‘oyalar keng yoritilgan.

Psixologik jihatdan empatiya insonning faqat o‘z manfaatlarini emas, balki boshqa kishilarning ehtiyoj va kechinmalarini ham hisobga olishiga yordam beradi. Bunday xususiyatga ega shaxs jamoada muloqot qilishda, nizolarni hal etishda va o‘zaro ishonchni shakllantirishda samaraliroq harakat qiladi.

Ayniqsa, bolalik va o‘smirlik davrida empatiyani rivojlantirish muhimdir. Chunki aynan shu davrda tengdoshlar bilan munosabat, o‘zaro hurmat, hamkorlik va ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalari shakllanadi.

Shu ma’noda Imom Termiziy asarlaridagi insonparvarlik va mehr-oqibat g‘oyalari yosh avlodda ijobiy ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish uchun muhim tarbiyaviy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Axloqiy fazilatlar va shaxsning psixologik rivojlanishi

Shaxsning psixologik kamoloti uning bilim darajasi bilangina emas, balki axloqiy qarashlari, qadriyatlari va xulq-atvori bilan ham belgilanadi.

Imom Termiziy asarlarida rostgo‘ylik, halollik, va’daga vafo qilish, kamtarlik va adolat kabi fazilatlar insonning muhim sifatlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy psixologiyada axloqiy rivojlanish insonning to‘g‘ri va noto‘g‘ri xatti-harakatlarni farqlashi, o‘z qarorlariga mas’uliyat bilan yondashishi hamda ichki qadriyatlariga muvofiq harakat qilish jarayoni sifatida qaraladi.

Masalan, rostgo‘ylik insonda ichki izchillik va o‘ziga nisbatan ishonchni shakllantirishga yordam beradi. Halollik esa shaxslararo munosabatlarda ishonch muhitini yuzaga keltiradi. Kamtarlik insonning o‘z imkoniyatlarini xolis baholashi va boshqalarning fikriga hurmat bilan qarashiga ko‘maklashadi.

Bu fazilatlar birgalikda shaxsning ma’naviy-psixologik yetukligini ta’minlashga xizmat qiluvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Oila munosabatlari va psixologik tarbiya

Oila inson shaxsining dastlabki ijtimoiylashuv muhiti hisoblanadi. Bola ilk bor mehr, ishonch, hurmat, mas’uliyat va muomala madaniyati kabi tushunchalarni oilada o‘zlashtiradi.

Imom Termiziy merosida ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi va qarindoshlik aloqalarini mustahkamlashga oid axloqiy g‘oyalar alohida ahamiyatga ega.

Psixologik jihatdan oiladagi sog‘lom munosabatlar bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, xavfsizlik hissi va hissiy barqarorligini shakllantiradi. Ota-onaning farzand bilan samimiy muloqot qilishi, uni tinglashi, qo‘llab-quvvatlashi va ijobiy xulqini rag‘batlantirishi shaxs rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Alloma merosidagi ota-onaga hurmat va oilaviy mehr-oqibat g‘oyalarini zamonaviy oilaviy psixologiya bilan bog‘lab o‘rganish oilada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishning ma’naviy asoslarini anglashga yordam beradi.

Iroda, sabr va psixologik chidamlilik

Psixologik chidamlilik — insonning stress, qiyinchilik va muvaffaqiyatsizliklardan keyin o‘z faoliyatini tiklay olish, moslashish va maqsad sari harakatni davom ettirish qobiliyatidir.

Imom Termiziyning hayoti ham ilm yo‘lida izlanish, uzoq safarlar qilish va katta mehnat talab etadigan faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan. Uning ilmiy faoliyatini psixologik jihatdan tahlil qilishda maqsadga intilish, mehnatsevarlik, sabr va qat’iyat kabi sifatlarni ko‘rish mumkin.

Allomaning hadislarni to‘plash, ularni tekshirish va tizimlashtirish yo‘lidagi faoliyati uzoq muddatli maqsadga yo‘naltirilgan mehnatning namunasi sifatida baholanishi mumkin.

Bunday fazilatlar zamonaviy psixologiyada iroda, ichki motivatsiya va psixologik chidamlilik tushunchalari bilan bog‘liq.

Yoshlar tarbiyasida ushbu sifatlarni shakllantirish ularning ta’lim jarayonidagi qiyinchiliklarni yengishi, o‘z oldiga aniq maqsad qo‘yishi va mustaqil faoliyat yuritishiga yordam beradi.

MUHOKAMA

O‘tkazilgan nazariy tahlil Imom Termiziy ilmiy-ma’naviy merosining psixologik mazmuni ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatadi. Alloma asarlarida uchraydigan axloqiy g‘oyalar insonning ichki ruhiy dunyosi, hissiy kechinmalari va jamiyatdagi xulq-atvori bilan bevosita bog‘liq.

Birinchi navbatda, Imom Termiziy merosidagi sabr, muloyimlik va g‘azabni jilovlashga oid qarashlarni hissiy intellekt tushunchasi bilan qiyoslash mumkin. Hissiy intellekt insonning o‘z hissiyotlarini anglash, boshqalarning hissiy holatini tushunish va munosabatlarni samarali boshqarish qobiliyatini anglatadi. Ushbu jihatdan alloma merosidagi axloqiy tavsiyalar insonda hissiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

Ikkinchidan, mehr-oqibat va insonparvarlik g‘oyalari empatiya hamda ijtimoiy kompetensiya rivojlanishiga mazmunan mos keladi. Boshqalarning holatini tushunish, ularga yordam berish va hurmat ko‘rsatish jamiyatda sog‘lom munosabatlarni shakllantiradi.

Uchinchidan, rostgo‘ylik, halollik va mas’uliyat kabi fazilatlar shaxsning axloqiy o‘zligini shakllantirishda muhimdir. Bunday sifatlar insonning qaror qabul qilish jarayonida ichki qadriyatlariga tayanishiga yordam beradi.

To‘rtinchidan, oilaviy qadriyatlar va ota-onaga hurmat masalalari shaxsning ijtimoiylashuvi bilan chambarchas bog‘liq. Oilada shakllangan munosabatlar bolaning keyingi hayotida boshqa insonlar bilan aloqa o‘rnatishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Beshinchidan, Imom Termiziyning ilmiy faoliyati shaxsda maqsadga intilish, sabr, intizom va ichki motivatsiyaning ahamiyatini ko‘rsatadi. Bu sifatlar zamonaviy ta’lim psixologiyasida ham muvaffaqiyatli o‘qish va shaxsiy rivojlanishning muhim omillari sifatida qaraladi.

Mazkur merosdan ta’lim va tarbiya jarayonida foydalanishning bir nechta amaliy yo‘nalishlarini taklif etish mumkin:

- O‘quvchilarda hissiy o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun sabr va vazminlik mavzusidagi tarbiyaviy suhbatlar tashkil etish.
- Empatiyani rivojlantirish maqsadida mehr-oqibat, hamdardlik va o‘zaro yordamga oid hayotiy vaziyatlarni muhokama qilish.
- Axloqiy qadriyatlarni shakllantirish uchun rostgo‘ylik, halollik va mas’uliyat mavzularida guruhiy mashg‘ulotlar o‘tkazish.
- Oilaviy psixologik muhitni yaxshilash maqsadida ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi samimiy muloqotga e’tibor qaratish.

- Yoshlarning irodaviy sifatlarini rivojlantirish uchun maqsad belgilash, vaqtni boshqarish va mustaqil faoliyatga oid mashqlarni qo‘llash.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, tarixiy diniy-ma’naviy manbalardagi qarashlarni zamonaviy psixologik tushunchalar bilan bog‘lashda ilmiy ehtiyotkorlik zarur. Imom Termiziy o‘z asarlarida zamonaviy psixologik terminlardan foydalanmagan. Shu sababli hissiy intellekt, empatiya yoki psixologik chidamlilik kabi tushunchalar uning qarashlarining aynan o‘zi emas, balki merosini bugungi ilmiy mezonlar asosida sharhlash vositalari sifatida qo‘llanmoqda.

XULOSA

Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziy ilmiy-ma’naviy merosi inson shaxsining axloqiy va psixologik kamolotini o‘rganishda muhim nazariy ahamiyatga ega. Uning asarlarida aks etgan sabr-toqat, mehr-oqibat, halollik, rostgo‘ylik, kamtarlik va insonparvarlik kabi fazilatlar shaxsning ruhiy barqarorligi va ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirish bilan mazmunan bog‘liqdir.

Maqola doirasidagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Imom Termiziy merosidagi sabr, vazminlik va g‘azabni jilovlash g‘oyalari hissiy o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini tarbiyalashda muhim ma’naviy asos bo‘la oladi.
2. Mehr-oqibat, hamdardlik va insonparvarlik g‘oyalari empatiya hamda ijtimoiy munosabatlar madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.
3. Halollik, rostgo‘ylik va mas’uliyat kabi fazilatlar shaxsning axloqiy o‘zligini shakllantirishda muhim o‘rin egallaydi.
4. Oila va ota-onaga hurmat bilan bog‘liq qarashlar sog‘lom psixologik muhit va barkamol shaxs tarbiyasining ma’naviy asoslarini tashkil etadi.
5. Allomaning ilmiy faoliyati yosh avlodda qat’iyat, mehnatsevarlik, ichki motivatsiya va maqsadga intilish sifatlarini rivojlantirish uchun ibratli namuna hisoblanadi.

Umuman olganda, Imom Termiziy merosini psixologik nuqtayi nazardan o‘rganish tarixiy-ma’naviy qadriyatlar bilan zamonaviy psixologik bilimlar o‘rtasidagi mazmuniy bog‘liqlikni ochib berishga yordam beradi. Ushbu merosdan ta’lim-tarbiya, oilaviy munosabatlar va yoshlar ma’naviy kamoloti jarayonlarida foydalanish shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun muhim imkoniyat yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Iso Muhammad at-Termiziy. Al-Jome’ as-sahih (Sunan at-Termiziy).
2. Abu Iso Muhammad at-Termiziy. Ash-Shamoil an-Nabaviyya.
3. Imom al-Buxoriy. Al-Jome’ as-sahih.
4. Goleman, D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1995.
5. Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R. Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? American Psychologist, 2008.
6. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice-Hall, 1986.
7. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. «Termiziy» maqolasi.
8. Islom tarixi va hadis ilmi tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar.